

ZSUPÁN EDINA

VITÉZ JÁNOS PLINIUST OLVAS.
A LAURENTUMI VILLALEÍRÁSOK ÉS A MAGYAR HUMANIZMUS
KAPCSOLATÁHOZ*

1.

Zrednai (Vitéz) János (ca. 1410–1472) a magyar humanizmus kezdeteinek legmeghatározóbb alakja. A jelenség nagyságát és meglepő voltát találoan jellemzik a klasszika filológus és humanizmuskutató Huszti József szavai: „aki Vitéz János humanista egyéniségének kialakulását meg tudja magyarázni, az egyúttal megtalálta a kulcsot a magyar Quattrocento titkához is” – írja Huszti a Pier Paolo Vergeriőről szóló posztumusz tanulmányában,¹ éppen a Zsigmond udvarában élő nagy isztriai humanistában sejtve meg ezt a kulcsot. Vitéz pályája korszakok termékenyítő keresztmetszetében zajlott,² és olyan térben – a Zsigmond-, majd a Mátyás-kori Magyarországon –, amely a történelmi együttállások következtében lehetőséget kapott friss szellemi áramlatok befogadására, és erre nyitva is állt. Mégis bámulatos az az érzékenység, amelynek segítségével a politikus és főpap kiválasztotta a követendő tendenciákat. Minden bizonnyal ez csupán részben történt tudatosan. Lévéen korának gyermeke, törekvései, az antik irodalom és vele együtt a műveltség napvilágra hozása, megőrzése és terjesztése akár spontán is formálódhattak, s megvalósításukhoz adekvát megoldásokat az új itáliai minta kínált.

Vitéz János személyének és tevékenységének kutatása a hazai humanizmuskutatás mindenkori kiemelt területe. Ám a Vitéz-filológiában van egy szinte feltáratlan forráscsoport, a főpap saját kezű margójegyzetei kódexeiben.³ Ezek azért különösen fontosak, mert minden csekélységük ellenére elárulnak valamit bejegyzőjük gondolkodásmódjáról, a világról és a dolgokról alkotott felfogásáról (1. kép). Vitéz János fennmaradt levelei és beszédei ugyanis ebből a szempontból rendkívül tartozko-

dók, bennük csakis az államférfi szólal meg. Önálló, saját maga által gondozott korpusza, a *Leveleskönyv*⁴ például majdnem kizárólag olyan levelekből áll, amelyeket Hunyadi János kormányzó nevében írt politikai és államigazgatási kérdésekben.

Pedig Vitéz gondolkodásmódja nagyon összetett és különleges kellett, hogy legyen, kiegészülve az említett finom intuícióval. Hiszen valószínűleg éppen ezért tudott „az első magyar humanista” rangjára emelkedni. A legújabb kutatások hangsúlyozzák tevékenységének komplexitását, újabb, korábban nem ismert területeket is felmutatva, amelyek eszközzé váltak a főpap kezében a műveltség feltárásához, megőrzéséhez és terjesztéséhez.⁵ A programszerűen felépített könyvprodukciónak főként kéziratos módszerekkel történt környezetében, de később nyomdászt is hívott Magyarországra, így kerülhetett Budára Hess András.⁶ Az elkészült kéziratokat – a nyomda első két kiadványát Vitéz valószínűleg már nem láthatta, majd Hess hamarosan be is zárt – olykor személyesen korigálta, miként az Itáliában vásárolt kódexeket is. Ő állt a pozsonyi egyetem alapítása mögött is, ahova jeles tudósokat hívott meg professzornak, köztük a korszak legjelentősebb csillagászat, Johannes Regiomontanus (1436–1476).⁷ Az esztergomi obszervatóriumnak és az asztronómus jelenlétének köszönhetően új, fontos művek születhettek.

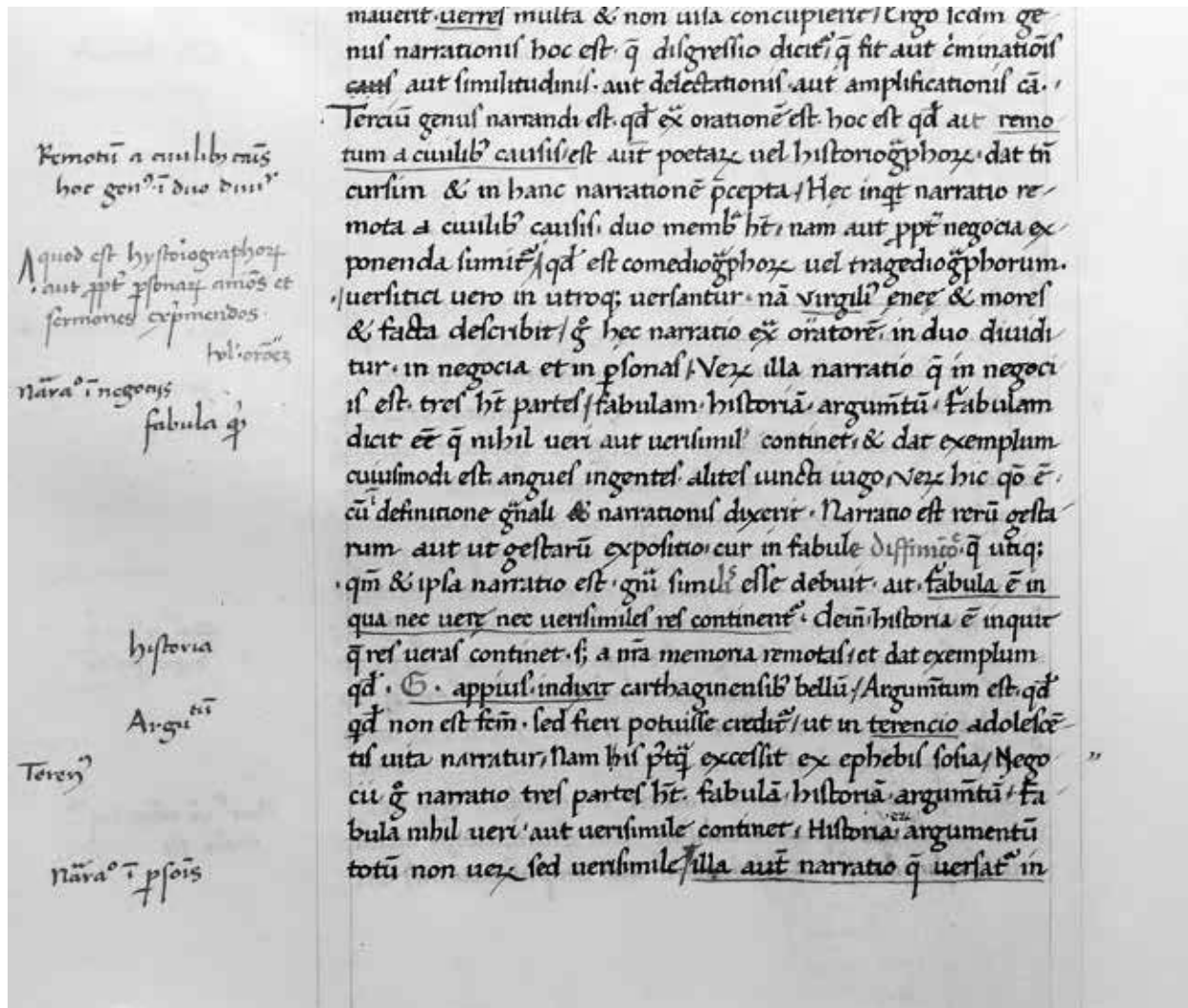
Jelen tanulmányban azonban nem célunk a teljes spektrum bemutatása. Csupán hangsúlyozni szeretnénk, hogy Vitéz esetében ezek a nagy és összetett lépések a legtöbbször apró, finom jelek alapján kutathatók és ragadhatók meg. Szó szerint sokszor egy-egy tollvonásból vonhatók le következtetések.⁸ A *Leveleskönyv* előzéklapját például egy rontott oldal képezi, a rajta álló szöveget – egyébként a mű

kezdetét – piros vonalak húzzák át. Ez utóbbiak Vitéz János kezétől származnak. A különbség a hibás és az újrakezdett oldal és szöveg között csupán annyi, hogy a rontott változatot gótikus, a véglegeset pedig már humanista betűtípussal írták. Vitéz maga felügyelhette a másolót, és időben felszólíthatta írásmódjának megváltoztatására. Apró, de nagyon tudatos és határozott lépés ez, amely alapvető szemléletváltásról árulkodik. Az eset s általa az itáliai humanizmus tudatos recepciója – mint cseppben a tenger – európai viszonylatban is nagyon korán, 1451-ben történt.⁹ A „források” e csoportjába tartoznak az említett margináliák is.

De most koncentráljunk a reneszánsz gondolkodás egyetlen területére, az ember és az épített környezet viszonyára! Feuerné Tóth Rózsa bizonyította be, hogy Hunyadi Mátyás udvari történetírója, Antonio Bonfini a budai és a visegrádi paloták, valamint Vitéz János esztergomi palotájának leírásához

részben az ifjabbik Plinius terminológiáját használta fel.¹⁰ Még hozzá elsősorban azt, amellyel a tudós római politikus saját, az etrusiai Laurentumban található villáját mutatta be.¹¹ Feuerné Tóth Rózsa az antik villaleírások terminológiájának átvételében azonban a gyakorlati kivitelezés elméleti hátterét is látta, amelyet szerinte egy tudós humanista közve-títhetett az építésznek. Következtetéseivel felett – nem vitatva az alapfelfedezés, a pliniusi terminológia ki-mutatásának jelentős voltát – Mikó Árpád gyakorolt kritikát, aki szerint erről aligha lehetett szó. Véle-ménye szerint sem az a körülmény, hogy a Corvina Könyvtárban számos humanista építészeti munka megvolt (pl. Alberti, Filarete), sem pedig Bonfini fő-ként Pliniust követő terminológiája nem bizonyíték arra, hogy a budai és visegrádi, valamint esztergomi építkezések valóban ezen minták alapján zajlottak.¹²

A fenti dilemma jól tükrözi az ifjabb Plinius szövegei és a reneszánsz építészet kapcsolatának

1. Részlet a Victorinus-corvinából Vitéz János autográf jegyzeteivel.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 370., f. 30v

egyik fő problematikáját, a pliniusi hatások jellegét és mértékét. Közismert tény, hogy a reneszánsz villakoncepció antik előképek alapján formálódott ki, Plinius leírásai pedig a legfontosabb közvetítőszövegek közé tartoztak.¹³ Leon Battista Alberti *De re aedificatoriájában* jelenlétük már jól kimutatható (pl. V.14, a villáról). Kérdés azonban, hogy hatásuk konkrét esetekben hogyan valósult meg. Ludwig Heydenreich Leon Battista Alberti működésén keresztül kísérelte meg kimutatni a pliniusi előképek tudatos alkalmazását. Véleménye szerint pliniusi reminiscenciák figyelhetők meg Alberti V. Miklós pápa vatikáni palotája számára készített terveiben. Hasonlóképpen a pienzai építkezéseknél is, ahol az építész, Bernardo Rossellino mögött valószínűleg szintén Alberti állt. A pienzai tervek jelentős hatást gyakoroltak az 1465 és 1482 között zajló urbinói építkezésekre is.¹⁴ Szintén Heydenreich mutatott rá az urbinói palota magánlakosztálya és a laurentumi villa diaetája közötti esetleges rokon vonásokra.¹⁵

A magyarországi helyzet azonban egészen más. A szóban forgó várak, paloták teljes pusztulása eleve nem teszi lehetővé a megfelelő összehasonlítást, az ásatások során előkerült falmaradványok, épületrészek pedig csupán nagyon óvatos következtetések levonását engedik. Bonfini leírásai és az egykori valóság valószínűsíthető kapcsolatát Mikó Árpád fogalmazta meg találóan említett tanulmánya árnyalt konklúziójában: „Bonfini magyar történetének »épületleírása« mindig kétsíkú: valóságos épületelemeket ír le s ugyanakkor antik fordulatokat vet papírra. Ez a két sík nem fedi egymást. Bonfini vagy leír valamit, antik áthallások nélkül; vagy antik terminusokat alkalmaz – találóan vagy kevésbé találóan – valamire; vagy az antik terminust üres stílusfordulatként használja föl. Ezeknek a terminusoknak a valóság és a fikció határán billegő funkciói sokszor meghatározhatatlanok, maga a kettősség azonban pontosan érzékelhető. Bonfini két dologra ügyel: egyfelől arra, hogy az épület többé-kevésbé felismerhető legyen, vagyis leírása legyen hiteles; másfelől arra, hogy az épület méltó legyen, hasonló legyen a vágyott antikvitáshoz s *expressis verbis* versenyre keljen véle.”¹⁶ Plinius levelei ugyanakkor egészen más síkon is szemlélhetők. Az épületleírás mellett legalább olyan fontosak azok a mondatok, amelyekkel a római politikus villái funkciójáról és saját, bennük folytatott életmódjáról szól. Feltehetőleg ez az a pont, ahol az antik gyökerű villagondolat, azon belül pedig Plinius szóban forgó levelei csatlakoznak a reneszánsz uralkodói rezidencia eszmeiségéhez, amelyet az (ideális) uralkodó személye és tevékenysége alakít. Az *otium* és a *negotium*, a *vita activa* és *contemplativa* szabályos ritmusa szabja meg az uralkodó hétköznapijait és

ennek megfelelően lakhelyének kialakítását. Rezidenciáján az *otium* tereiből merít erőt, ott csiszolja tudását és ereit, hogy azokat a *negotium* óráiban alattvalói üdvére tudja fordítani. A leveleknek ez a rétege az érzékeny és az új eszmék iránt fogékony olvasó számára az épített valóságtól függetlenül is kifejthette hatását. Az antik alapokon nyugvó és a villa sajátosságaival vegyített reneszánsz rezidencia gondolata átjárhatta a rezidencia urának elképzeléseit. Ezáltal az épület metamorfózisa – ha más képpen nem is, vagy csupán alig – szellemi síkon mindenképpen megvalósult, függetlenül az épített valóságtól és az építkezési lehetőségektől.

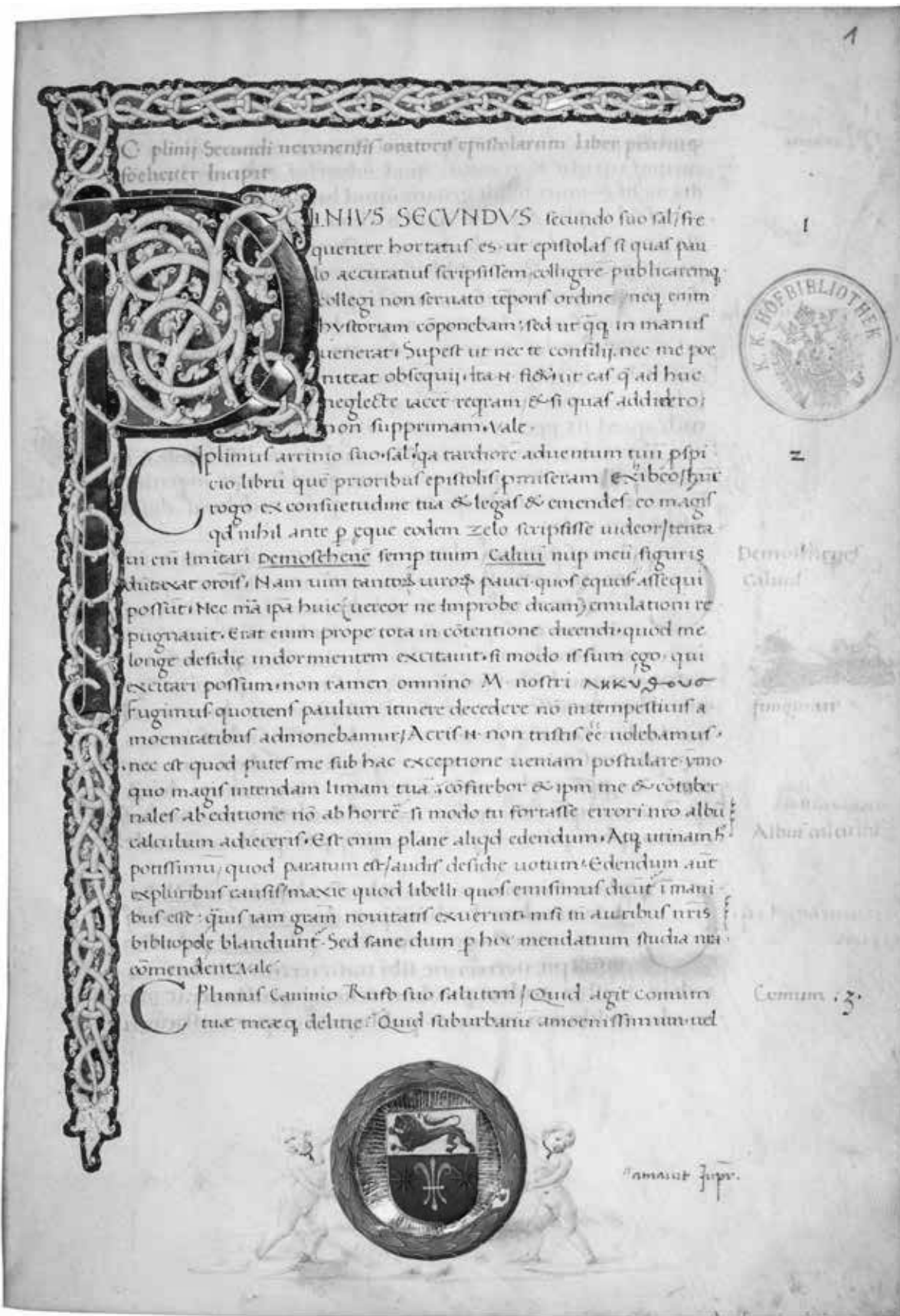
Az utolsó sorok természetesen akár már Vitéz Jánosról, az esztergomi Várhegyen található rezidencia uráról is szólhatnak, aki érsekként az 1465 és 1472 közötti esztendőket töltötte ott, és építkezéseket folytatott.¹⁷

2.

Térjünk vissza röviden Feuerné Tóth Rózsa soraihoz: „Bonfini – írja – ... Vitéz János esztergomi építkezéseinek leírásánál következetesen él az ifjabb Plinius jellegzetes építészeti kifejezéseivel. Ez azt is jelentheti, hogy Vitéz János, aki mint a klasszikus irodalom kiváló ismerője, olvashatta Plinius leveleit, és mint humanista építető, maga vette figyelembe a laurentumi példát.”¹⁸ Mikó Árpád nyomán magam sem gondolom, hogy önmagában Bonfini leírása bizonyítaná, hogy Vitéz a laurentumi villa alapján építkezett, de mégis – ettől függetlenül is – nézzük meg, hogy Vitéz ismerhette-e, olvasta-e Laurentum leírását, és ha igen, hogyan.

A véletlen úgy hozta, hogy a főpap könyvtárából fennmaradt egy igen értékes kódex az ifjabb Plinius leveleivel és a Traianus-panegyricussal¹⁹ (2. kép). Értékes abban a tekintetben, hogy Vitéz alaposan végigjegyzetelte, saját kezű margináliáival látta el. A kódex valószínűleg Ferrarában készült 1464 előtt, Vitéz ugyanis ebben az évben olvasta a kötetet, miként ezt saját kezű bejegyzése is tanúsítja.²⁰ Az illumináció feltehetőleg Guglielmo Giralardi²¹ munkája. A kódexből számos következtetés levonható Vitéz János szöveggondozói, emendátori, filológusi eljárásaival kapcsolatban, de a kötet főként három területen szolgál revelatív, új információkkal: hogyan használta a tudós főpap a margó felületét, milyen kapcsolatban állt a görög nyelvvel, és a Vitéz-filológiában teljesen új jelenségként valószínűleg szótárhelyhasználat nyomait fedezhetjük fel benne.

Vitéz esetében két margófelületet különíthetünk el, a hivatalos sávot és a szorosán vett lapszélét. A hi-

2. Vitéz János Plinius-kódexének címlapja. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 141, f. 1r

vatalos sávban, gondos írásmóddal tünteti fel a levelek számozását, a foliást és a fejléc elemeit. Ezen belül a szövegtükörhöz igen közel kerülnek a sorszá-
mok, valamint gyakran a szövegkritikai megjegyzé-
sek is. Nagyjából a margó közepére, tehát a fő sávba
írja azokat a szavakat, amelyekkel a tartalmilag fon-
tosnak vagy érdekesnek tartott részeket jelöli. A tar-
talmi utalások mellett ezek főként rétorikai jellegű-
ek. Ugyanide, a fő áramba kerülnek a legkülönfélébb
nota-jelek (a „nota”, „jegyezd meg” jelentésű szóból
formált ligatúrák). Fontos, hogy csupán a mélyvörös
bejegyzések származnak Vitéztől, a halvány vörös
margináliákat a főszöveg scriptora másolta be. Ez
utóbbi bejegyzések többnyire együtt hagyományoz-
zódtak a főszöveggel.

A nem hivatalos sáv körben a lapszél melletti kb.
2 cm-es csíkot jelenti, és ide tartozik a teljes belső
margó is. Ebben a kódexben Vitéz a margónak ezt
a részét mindenekelőtt a szótározáshoz, a szótáro-
zás szükségességének jelzéséhez, új szavak „kiírá-
sához”, szómagyarázatok megadásához használja
fel. A más minőséget saját kézírásával is jelöli, amely
most jegyzetszerűbb, hanyagabb, a betűméret ki-
sebb, a tollat alig nyomja rá, a vonalak halványabbak,
hajszálvékonyak. A legtöbb esetben a „vocabularyum”/
„vocabularium” szó rövidítését tünteti fel csupán
azon sor mellett, amelyben az ismeretlen új szó talál-
ható (3. kép).²² A sorközben azonban nem jelzi, hogy
melyik szóról van szó, csupán nagyon ritkán. Olykor
„kiszótározza” a szövegből az új szavakat, azaz kiírja
a margószélre őket. Egy esetben egy görög szót „szó-
tározott ki” az alsó margó legszélére latinul („recep-
tor munerum”, „aki elfogadja az ajándékot”, azaz
„akit megvesztegetnek”). Egyszer pedig magyarul
írja a lap szélére egy számára ismeretlen kifejezés, a
„graeculus magister” (gladiátorok vívómestere) je-
lentését: „harsolo” (f. 82r).

Az etrusiai Laurentumban található villát a kor-
puszban két levél mutatja be. A Gallushoz szóló
első levél (II.17)²³ – miként a kódex görög margó-
jegyzete is jelzi – egy adott helynek a rétorikai sza-
bályoknak megfelelő bemutatása. Jelen esetben egy
házé, amely szerves része az őt magába foglaló táj-
nak. A második levelet (V.6)²⁴ – ez Apollinarishoz
szól – az írásművészet kérdéseivel tudatosan is fog-
lalkozó ifjabb Plinius kifejezetten rétorikai szakmai
fogások demonstrálására készítette. Azt kívánta
illusztrálni, hogy bármely tárgyról bármely részle-
tességgel lehet úgy írni, hogy a végeredmény sem
terjengős, sem pedig unalmas ne legyen. Ezt pedig
úgy lehet elérni, hogy a szerző tartózkodik az oda
nem illő kiterőktől. És valóban: ezt a kis remek-
művet a krimiolvasó mohóságával olvassuk végig.
Eszétikailag, rétorikailag feltehetőleg valóban ez
az utóbbi levél volt a sikerültebb alkotás, és ezt ta-

lán Vitéz János is így érezhette. Ugyanis csaknem
az egész szöveget végig kijelölte a margón vörös
hullámvonalával mint fontos, megjegyzésre méltó
olvasmányt.

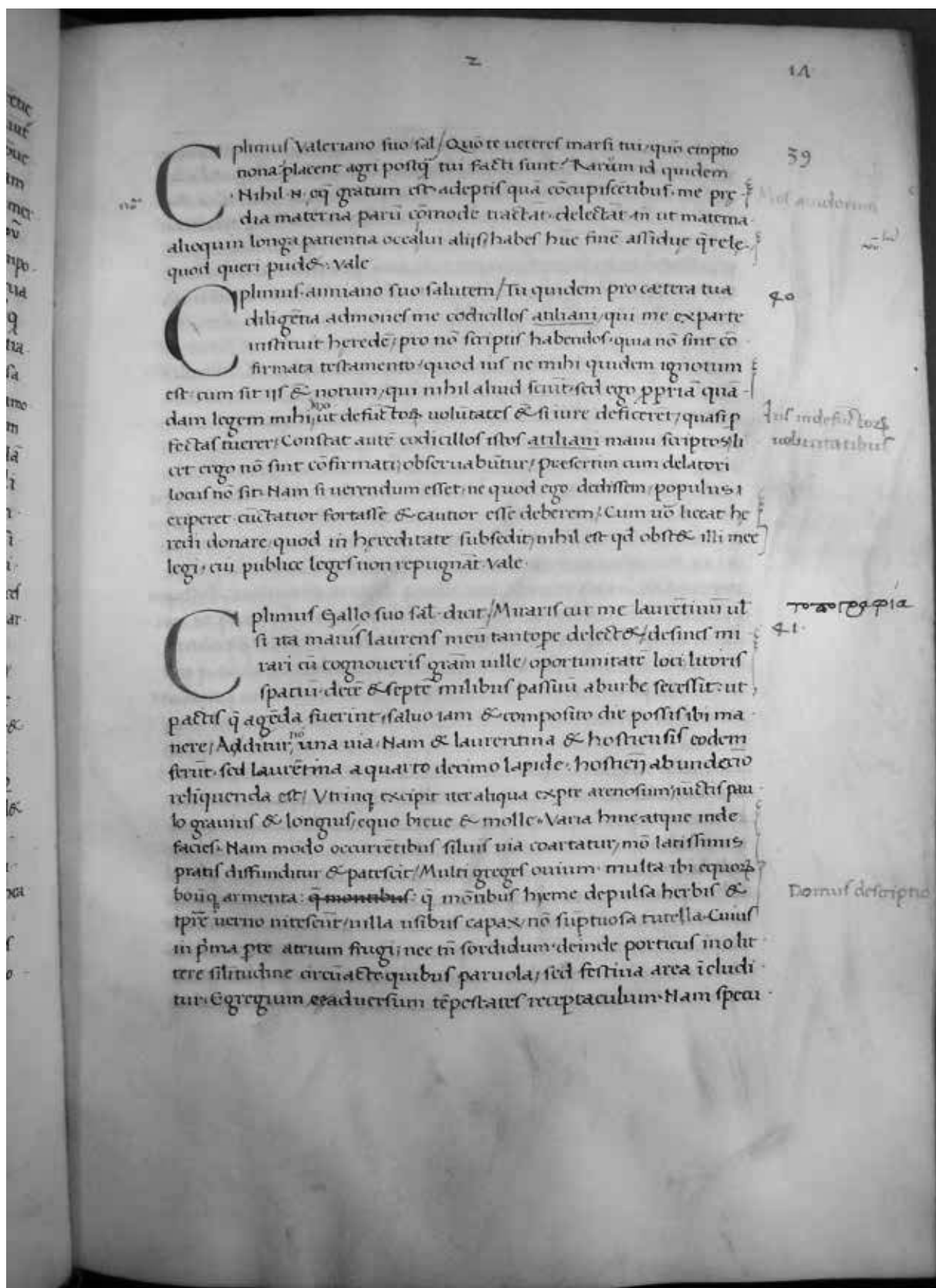
3.

És itt elérkeztünk egy fontos ponthoz. Fel kell ten-
nünk azt a kérdést, hogy milyen szempontból ér-
deklődött a főpap e szövegek, a laurentumi villa
leírása iránt. Nézzük meg, hogy miről árulkodnak
a margójegyzetek!

A levelek mellett Vitéz János részéről alapvetően
kétféle jelzést láthatunk. A margón futó hullámos,
függőleges vörös vonalakat, amelyek a számára
fontos részeket jelölik, valamint igen sok esetben
a „vocabularyum” vagy „vocabularium” („szótár”)
szó rövidítését. (Valójában a kutatás során éppen
e levelek segítségével sikerült megfejteni javaslat-
ot adnom a kérdéses rövidítésre. E levelek mellett
ugyanis ez a rövidítés – éppen a speciális építészeti
terminológia, a ritka szavak miatt – nagyon sokszor
feltűnik.)

Mivel Vitéz általában nem jelölte a soron belül,
hogy mely szavak jelentettek számára nehézséget
vagy mely szavakra fókuszált, csak találgathatunk,
hogy pontosan mire is gondolt. Ha a megjelölt so-
rokban található legkülönösebb, legritkább szavak
alapján ítélünk, akkor a következő szavakról és ki-
fejezésekről lehet szó.²⁵

Az első levélben (II.17): Cavaedium hilare: „barát-
ságos kis helyiség”.²⁶ Apsida: ez a kódexben „aspida”
fomában olvasható. Vitéz megjegyzi a margón, hogy
„máshol apside”. A szövegben ez a szó a „cubiculum
in hapsida curvatum”, azaz „félkör alakú szoba” ki-
fejezés része. „ballinei cella frigidaria”: „hideg vízű
fürdőszoba”. A következő sorban Vitéz vagy az
„unctuarium” vagy pedig a „hypocaustum” szót je-
lölheti meg. Az „unctuarium” szó jelentése „kenőszob-
ba” a fürdőben, a „hypocaustum” pedig itt a fürdő fű-
tőszobáját jelenti. „Sphaeristerion”: „labdázóterem”.
Egy következő sorban vagy az „apotheca” vagy a
„horreum” szó jelentése lehetett számára ismeret-
len ebben a kontextusban, vagy egyszerűen érdekes.
Előbbi Pliniusnál a borraktárat, utóbbi a gabonás kam-
rát jelenti. Ezt követően a „gestatio”, „sétaút” lehetett
az ismeretlen szó, esetleg a „buxus”, „puszpáng” is.
A következő szakaszban Vitéz valószínűleg a „zeta”
szót jelöli meg. Ez a „diaeta” „szoba” szónak egy
változata, ugyanazt is jelenti. Ezért a kiadások ké-
sőbb „diaeta”-ra javítják. A 15. században Itáliában
cirkuláló Plinius-kódexekben azonban a „zeta” alak
általános lehetett. Ezért használhatja Bonfini is az

3. A laurentumi villát bemutató, Gallushoz írt levél (II.17) kezdete a bécsi kódexben (Cod. 141, f. 17r).
A levelek számozása, a foliószám, a belső margón található nota-jel, a hullámos jelölővonalak, a tagolások, az aláhúzások és az áthúzás, valamint a jobb margón felül, a lapszélhez közel található, futólag írt rövidítés Vitzé kezétől származik

Averulinus-fordítás előszavában egy olyan ponton, ahol egészen biztosan Plinius szövegéből merít.²⁷ Ezt követően Vitéz a „heliocaminus”, „déli fekvésű szoba” és az „andron”, „folyosó” szavakat jelöli meg.

A második levélben (V.6) a következő szavak lehetnek ismeretlenek vagy érdekesek Vitéz számára: „heliodromi nemus” Ez egy romlott kifejezés, amelyet a kiadások „hippodromi nemus”-ra javítanak. Jelentése: „a lovaglópálya ligete”. „Sipunculi”, „csövek” (ezek a forrásvizet vezetik egy medencébe). Vitéz bejelöli az „ypodyterium” szót, amelyet a kiadások később „apodyterium”-ra javítanak. Ez az öltözőt jelenti. „Metulae”: „korlátok”. Ezt követően talán az „acanthus”-t jelöli be, majd végül a „stibadium”-ot, ami „pad”-ot jelent.

Ezek a bejelölt új szavak gyakran olyan pontjain találhatóak a leveleknek, amelyeket Vitéz a margón is megjelölt mint érdekes részeket. Az új szavak és a bejelölt részek együttes figyelembevételével kirajzolódnak olyan jelenségek, amelyek Vitéz érdeklődését valóban felkelthették. Ezek a következők.

Az első levélben legelső helyen áll – mi más? – a *könyvtár*. Az említett félkör alakú szobában vagyunk. A bejelölt hely a következő: „Ennek a falánál könyvtárul is szolgáló írópalc áll, megrakva nem egyszeri olvasásra, hanem komolyabb tanulmányozásra szánt könyvekkel.”²⁸

Több új szót talál a *fürdőszobák* leírásánál, de itt plusz érdeklődésre utaló jelzést nem helyez el.

A következő bejelölt rész a *cryptoporticus* bemutatásánál található. Ez Pliniusnál egy olyan fedett folyosó, amelynek mindkét oldalán ablakok nyílnak részben a tengerre, részben pedig a belső kertre.²⁹ Plinius hosszan ecseteli, hogy milyen kellemes tartózkodás esik benne, hiszen árnyékot ad, télen pedig megfékezi a szeleket. Vitéz figyelmét a folyosó következő tulajdonsága ragadja meg: „A cryptoporticusba akkor sem sűt be a nap, amikor a legtöbb meleget ontva éppen delelőn áll.”³⁰ Vitéz figyelmét különösen felkeltette két kis hálószoba is. Az egyik szoba ugyanis fűthető volt, egy alulról fűtött kis helyiség csatlakozott hozzá, „amelynek kis nyílása a feltörő meleget szükség szerint zárja ki vagy enged be”³¹. A másik szoba pedig tökéletes nyugalmat biztosított. Plinius így fogalmaz: „Igen kellemes az itt tartózkodás, különösen ha Saturnalia van, amikor a ház többi része csak úgy visszhangzik a zsvajtól... Mert itt én sem zavarom a háznépem szórakozását, ők sem az én tanulmányaimat.”³² A második levélből hasonló érdeklődési csomópontok bontakoznak ki. Vitéz ismét elidőzik a *fürdő* leírásánál – ezt mutatják a bejelölt ismeretlen szavak –, de amit kifejezetten érdekes részként emel ki, azok megint a fedett folyosóról, a *cryptoporticus*ról szóló sorok. Ismét a fedett folyosó klímája nyűgözi le: „Ez külö-

nösen nyáron nagyon hűvös, megelégszik a benne lévő levegővel, sose kíván és sose enged be újat.”³³

Vitéz tetszését igen megnyerte az a hippodrom ligetében található, lugasszerű, fedett, de oldalt nyitott helyiség, amelyet teljesen befut a szőlő: „Úgy érzed itt magad, mintha liget közepén hevernél...” – írja Plinius.³⁴ Márványpadok, források és épített medrekben csordogáló patakok díszítik még az érdekes építményt. Igazi locus amoenus, ahol a természet és az épített környezet tökéletes találkozása valósul meg.

Könyvtár, fürdő, fedett folyosó, fűtött helyiség, nyugodt tanulmányok az első levélben; ismét fedett folyosó és fürdő, valamint lugasszerű kert a másodikban. Ezek ragadták meg legfőképpen Plinius e kulcsfontosságú leveleiben Vitéz János figyelmét.

A teljes képhez hozzátartozik azonban, hogy nem csak e tárgyi tényezők tartottak számot Vitéz érdeklődésére. Miként említettük, az Apollinarishoz írt levelet Vitéz az elejétől kezdve egészen a közepéig kijelölte a margón fontos szövegeként. A levél – és a kijelölés – kezdeténél pedig feltüntette a „descriptio”, „leírás” szót. Ez arra utal, hogy a szöveg első fele főként rétorikai szempontból érdekelte. Emiatt jelölhette be a levelek záróformuláját, és az írásműveléssel tudatosan foglalkozó humanista ért egyet Pliniusnak a fölösleges kitérők kerülésére vonatkozó figyelmeztetésével is.

A tárgyi elemekhez visszatérve azonban azt kell mondanunk – anélkül, hogy bármiféle közvetlen kapcsolatot feltételeznénk Plinius szövege és az esztergomi építkezések között, hiszen tudjuk, hogy ezek a 15. században jórészt a Vitéz előtti érseknek, Széchy Dénesnek tulajdoníthatók –, hogy ezek az esztergomi vár Vitéz Jánoshoz is köthető rétegében mind megtalálhatók voltak: könyvtár, fedett folyosó, fürdő, fűtött szoba, visszavonulásra alkalmas szoba, kert. (A különlegesen fűtött helyiségről Galeotto Marzio is ír.³⁵) Mindazonáltal az a körülmény, hogy Vitéz ezeket a pontokat valóban maga jelöli be ezekben a levelekben, talán egy halvány esélyt kínál arra, hogy feltételezzük: az általa irányított esztergomi építkezések/átalakítások idején esetleg valóban felötlött benne a laurentumi villa fedett folyosójának, fürdőjének vagy a hippodrom kerti lakának a képe.³⁶ Még akkor is, ha csupán egyetlen díszes ajtókerettel járult hozzá az adott helyiség kialakításához vagy funkciójának átminősítéséhez. Ebből a szempontból egyébként a kódex olvasásának pillanata is érdekes. Vitéz 1464. május 23-án, Budán fejezte be az olvasást, Mátyást pedig két hónappal korábban, március 29-én koronázták meg a Szent Koronával. Vitéz a koronázás idején olvasta Pliniust, maga pedig 1465-ben, egy év múlva lett esztergomi érsek. Az inspiráló olvasmány tehát fogékony, lendülettel teli időszak-

ban érkezett, amely azt is valószínűbbé teszi, hogy valamiféle hatással volt. Ebben az esetben a magyar példa a legkorábbi olyan ismert esetek közé tartozna, amikor az ifjabbik Plinius villaleírásainak egy humanista építkezéseire hatása volt.³⁷

Ha röviden visszatérünk Bonfinihez, azt látjuk, hogy a történetíró ugyanezeket az elemeket sorolja fel a Vitézhez köthető esztergomi építkezések leírása során: könyvtár, fedett folyosó, fürdők, épített kert stb.³⁸ A textológiai megfeleltetésekkel természetesen nagyon óvatosan kell bánni, és Bonfini leírása a konkrétumok szintjén tökéletesen független attól, hogy Vitéz mit gondolt az ideális lakóhelyről. Bonfini leírásának és Vitéz attitűdjének, amellyel helyeket jelölt meg Plinius szövegében, azonban van egy nagyon fontos közös hátere, ez pedig az ideális huma-

nista életforma. Ennek az életformának a leglényege, szinte szakrális fókuszpontja az elmélyült tanulás, egyik fontos – valós és szimbolikus – helyszíne pedig a studiolo. De akár az egész rezidencia is kifejezhette lakójának ezt a minőségét. Az antik villa mint elmélyülésre alkalmas hely³⁹ ilyen alapon is részét képezte a humanista építészeti felfogásnak. Vitéz bejelöli Plinius e mondatait: „Itt üdül fel testem-lelkem leginkább. Szellememet az olvasgatás, testemet a vadászat köti le.”⁴⁰ Bonfini így összegzi a leírását Esztergomról: „Bölcsekedésre és elmélyedésre valóban nagyon alkalmas hely volt.”⁴¹ Ez a leírás (Bonfinié) tehát nem annyira Vitéz építkezéseiről, hanem inkább magáról Vitézről, a humanistáról szól. A vár pedig a humanista, avagy a filozófus méltó lakhelye, a studiolo mikrokozmoszának makrokozmosza.

FÜGGELÉK

IFJ. PLINIUS: LEVELEK. FORD. BORZSÁK ISTVÁN, MARÓTI EGON, MURAKÖZY GYULA, SZEPESSY TIBOR. BUDAPEST 1981

[A szövegben aláhúzással jelöltük azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyeket Vitéz János szótározandónak ítélt, és ferdén szedtük azokat a részeket, amelyeket a margón hullámvonallal jelölt meg. Az aláhúzott magyar szavak után szögletes zárójelben megadtuk azok latin megfelelőjét, méghozzá abban a formában, ahogy Vitéz kódexében található. Jelöltük azt is, ha a kiadások később az esetlegesen romlott szavakat javították.]

II.17

Laurentumi birtokáról (ford. Muraközy Gyula)

Kedves Gallusom! Csodálkozol, hogy én annyi örömet találok laurentumi – vagy, ha így tetszik: laurensi – birtokomban. De talán nem csodálkozol, ha jobban megismered elragadó nyaralómat, a csodálatos fekvésű vidéket és a tágas tengerpartot. Ez a hely tizenhét mérföldre van Rómától, így ha ügyeimet elvégezve a napot teljesen ki akarom használni, itt tölthetem az éjszakát. Két út vezet ide: a laurentumi és az ostiai. A laurentumiról a tizennegyedik, az ostiairól a tizenegyedik mérföldkőnél kell letérni. Mindkét ponttól részben homokos út vezet ide, amely kocsival nehezen és lassan, lóháton viszont gyorsan és könnyen járható. Mindkét út mentén igen változatos a vidék. Először elkeskenyedve erdők között halad az út, majd kiszélesedve, szétterülve nagy réteken vezet tovább. Errefelé nagy juhnyájak, baromcsordák, lovak legelnek, ha a hegyekből leúzi őket a tél, s itt híznak fényesre a legelők a lágy tavaszi időben.

Nyaralóm tágas, minden igényt kielégít, s fenntartása sem túl költséges. Bejáratánál egyszerű, ám mégsem szegényes atrium fogad, ehhez csatlakozik egy D alakban körbefutó oszlopcsarnok, amely kicsiny, de nagyon kedves udvart vesz körül. Kiváló menedék, ha rossz az idő, az ablakok és a kiugró tető biztonságossá teszik. Az oszlopcsarnok mögött barátságos kis helyiség [cavedium hilare], mellette elég csinos, a tengerpart felé nyúló ebédlő, melyet, ha a déli szél felkavarja a vizet, lágyan bepermeteznek a megtörő, szétporladó hullámok. Az ebédlő minden falán ajtó s az ajtóknál nem kisebb ablak van, így oldalt és elől úgyszólván három tengerre kínál kilátást. Hátul kis szoba, oszlopcsarnok, udvar, ismét oszlopcsarnok, majd az atrium látszik, azután előtűnnek az erdők és a hosszan elnyúló hegyek.

Balra, kissé távolabb a víztől, egy nagyobb, majd egy kisebb szoba, melynek egyik ablaka a kelő nap sugaraival telik meg, a másik pedig az utolsó, alkonyi fényt őrzi. Innen is kilátás nyílik a tengerre, de távolabbra és zavartalanabban. E szoba az elő-

renyülő ebédlővel beszögellést alkot, ahol a nap legtisztább sugarai gyűlnek össze, forrósodnak fel. Ez embereimnek téli tartózkodási és testgyakorló helye. Idáig érve minden szél elpihen, legfeljebb azok nem, melyek elhajtják a felhőket, de itt még akkor is nyugodtan lehet tartózkodni, ha fent az ég beborult. Ide csatlakozik egy félkör [apsida] alakú szoba, amelynek ablakai a nap pályáját követik. *Ennek a falánál könyvtárul is szolgáló írópolc áll, megrakva nem egyszeri olvasásra, hanem komolyabb tanulmányozásra szánt könyvekkel. Innen függőfolyosó vezet át a hálószobába, s fűtőcsöveivel jótékonyan megszelídítve, arányosan sugározza szét a felvett meleget. A ház többi része ezen az oldalon szolgálaim és szabadosaim rendelkezésére áll, de általában oly rendes és csinos, hogy vendégeim elhelyezésére is alkalmas. Az épület másik oldalán díszes szoba, mellette egy másik, amely lakóhelyiségnek túl nagy, ebédlőnek közepes, s beragyogja a nap és a tengerről visszaverődő fény. Mellette egy másik szoba, előtérrel; elég magas, hogy nyári, elég védett, hogy téli lakóhelyül szolgáljon, mert védve van minden szélről. Közös fallal csatlakozik hozzá a másik, szintén előtérrel rendelkező szoba.*

Azután következik az elég széles, hideg vízű fürdőszoba [balinei cella frigidaria], melynek két szemben lévő falánál egy-egy medence áll. Elég tágasak, itt fürödve azt hiheted, hogy a tengerben lubicolsz. Szorosan mellette a kenő-, az izzasztószoba [unctuarium, hypocaustum], a fürdő fűtőszobája, majd még két fürdőszoba, inkább csinosak, mint fényűzőek. Igen ügyes megoldással kapcsolódik hozzájuk egy medence, amelyből a benne úszó kilátó a tengerre. Nem messze van a labdázóterem [sphaeristerion], ide még a legnagyobb hőség idején is csak alkonyatkor süt be a nap. Majd egy torony emelkedik, földszintjén és emeletén két-két szobával. Van benne még egy ebédlőterem, kilátással a távolba vesző tengerre, a messze elnyúló partra s a leggyönyörűbb nyaralókra. Majd egy másik, egy-szobás házikó, ahonnan a napkeltét és napnyugtát lehet látni. Emellett nagy borraktár [apotheca] és gabonás kamra [horreum]. Alatta ebédlő, innen jól lehet hallani, hogyan viharzik és zúg, majd hogyan csendesedik el a tenger.

Innen a kertre s a kertet övező sétaútra [gestatio] nyílik kilátás. A sétaút mellett puszspáng [buxus], s ahol ez nem nő meg, rozmaring. Mert a puszspáng pompásan virul, ahol tető védi, de szabad ég alatt, ahol a nap éri, és – ha messziről is – behinti a tengervíz, kipusztul. A sétaút belső oldalán fiatal, árnyékos szőlőskert, földjén még mezítláb is puhán, kényelmesen lehet járni. A kertben buján tenyészik a szederfa és fügefafa, a talaj ezeket kitűnően táplálja, más fa viszont nem él meg benne. Ezt, a tengeré-

hez hasonló szépségű látványt a tengertől távolabb eső ebédlőből élvezhetjük, amelyet hátul két terem határol, s ahonnan az előtérre s egy másik bujább zöldségeskertre láthatsz.

Itt egy zárt, majdnem középületnek ható oszlopcsarnok áll. Mindkét oldalán ablaksor, a tenger felé több az ablaka, a kertre nyíló minden ablakkal szemben kettő. Derús, szélcsendes napon minden ablakot nyugodtan ki lehet nyitni, szeles időben csak azokat, amelyek szélárnyékban vannak. A zárt oszlopcsarnok előtt violákkal illatozó terasz. A zárt csarnok összegyűjti a nap beáramló melegét, s amilyen kellemesen őrzi a meleget, olyan erővel tartja fel és zárja ki az északi szelet; amilyen meleg elől, olyan hűvös hátul. Éppúgy megfékezi a déli szelet is, s valamelyik oldalába ütközve minden szél megáll és lecsillapodik. Ezért olyan kellemes a tartózkodás itt télen, s még kellemesebb nyáron. Mert délelőtt a teraszt, délután a sétaút közelebbi szakaszát takarja el hűsítő árnyékával, amely aszerint, hogy a nap felfelé vagy lefelé halad, majd megnyúlva, majd megrövidülve hol erre, hol arra vetődik. *A zárt csarnokba akkor sem süt be a nap, amikor legtöbb meleget ontva éppen delelőn áll. Nyitott ablakain átjár a nyugati szél, ezért itt sohasem áporodott, fülledt a levegő.*

A terasz végén még egy fedett csarnok, majd virágház [zeta, kiadásokban diaeta]; ez az én szenvedélyem, szó szerint szenvedélyem: én magam építtettem. Itt található egy déli fekvésű szoba [heliocaminus] is, egyik oldalán a terasz, másik oldalán az erkély, s mindkétfelől napos. Innen az ajtón a másik szobába, az ablakon át a fedett csarnokra látni. A tenger felőli oldalon, a középső fallal szemben, csinos kis fülke van, ajtóval és függönnyel elrekesztve, s ezeket össze- vagy széthúzva lehet elkülöníteni vagy egybenyitni a szobával. Egy ágy és két szék található még itt. Ha lefekszünk, lábunknál a tenger, mögöttünk a többi nyaraló, fejünknel az erdők. Ennyiféle kilátást tár elénk ugyanennyi ablak együtt vagy külön-külön. Mellette hálószoba. Ide nem jut el a szolgálak zaja, sem a tenger morgása vagy a zivatarok süvöltése, sem a villámok fénye, s a napot is csak nyitott ablaknál láthatjuk. E mély, magányos csend titka a szoba és a kert fala közt futó folyosó [andron], amelynek mélyében minden zaj elhal. *Ehhez a szobához csatlakozik egy alulról fűtött kis helyiség, amelynek kis nyílása a feltört meleget szükség szerint zárja ki vagy engedi be. Innen egy kis szoba nyílik, előtérrel. Itt állandó a napsütés reggeltől délutánig, amikor még a nap ferde sugarait is felfogja. Ha ide elvonulok, úgy érzem, mintha egészen elkülönültem volna a háztól. S igen kellemes az itt-tartózkodás, különösen ha Saturnalia van, amikor a ház többi része csak úgy visszhangzik a zivajtól, az*

ünnepek pajkos hangjaitól. Mert itt én se zavarom ház-
népem szórakozását, ők se az én tanulmányaimat.
E kényelmes és termékeny magányhoz csak egy
szökőkút csobogása hiányzik, bár van itt elég sok
kút, illetve forrás. Általában az egész partvidék na-
gyon sajátságos: ahol egy kicsit leásunk, mindjárt
előszökken a víz, méghozzá édesvíz, s nem rontja
el a tenger közelsége. *Tűzifát a közeli erdők szolgál-
tatnak, s ami még kell, a közeli Ostiából szerezzük be.*
A szerényebb igényűeket kiszolgálja a falu, me-
lyet csak egy nyaraló választ el tőlünk, s ahol há-
rom nyilvános fürdő is van. Nagy kényelem, ha az
ember váratlanul érkezik, vagy olyan rövid időre,
hogy nem lehet a fürdőt befűteni.

A partot kellemes változatosság teszi elragadóvá.
Villasorok váltakoznak egyes nyaralókkal részben a
tengeren, részben közvetlenül a parton. A part szél-
csendben lágy, puha, de ha – mint gyakran megesik
– viharos habok ostromolják, kőkemény lesz. A víz
értékesebb halakban nemigen bővelkedik, pompás
félszegűsű és tengeri rák azonban itt is akad. Birto-
kunk maga látja el magát termékekkel, elsősorban
tejjel, mert ide vonul le a jószág, ha vizet és árnyé-
kot keres.

Elhiszed-e már, milyen igazam van, hogy ez a bir-
tok az én legkedvesebb pihenőhelyem? *Menthetetlen-
ül megrögzött városi ember vagy, ha nem vágyódsz te is
ide. Bár vágyódnál! Bárcsak nyaralóm annyi nagyszerű
előnyéhez újabb vonzóerő is járulna, az, hogy te is itt idő-
zöl velem együtt. Minden jót!*

V.6

Etruriai birtokáról (ford. Muraközy Gyula)

*Kedves Apollinarisom! Elragadóan kedves figyelmed és
gondoskodásod, amellyel – hallván, hogy nyáron etrusiai
birtokomra készülök – óvsz az utazástól, mert egészség-
telennek tartod azt a vidéket. Igazad van, az etruszk part-
vidék valóban egészségtelen és veszélyes, csakhogy az én
birtokom eléggé messze van a tengertől: az Appenninus,
a legegészségesebb hegység lábánál fekszik. S hogy tel-
jesen eloszlássam miattam érzett aggodalmait, ismerd
meg, milyen az éghajlat, a vidék, s milyen kényelmes a
nyaralóm. Éppen olyan élvezet lesz neked hallanod, mint
amilyen nekem a beszéd.*

*Télen az éghajlat hideg és fagyos; nem tűri és elpusztítja
a mirtuszt, az olajfát, az állandó meleget kívánó növénye-
ket, de megél, sőt szép nagyra megnő itt a babér, csak néha
pusztul ki, nem gyakrabban, mint a város közelében. Cso-
dálatosan enyhe a nyár: állandó a légmozgás, sokkal gyako-
ribb a szellő, mint a komoly szél. Sok itt az öregember; már
felseledült ifjak nagyapáival, dédszüleivel találkozhatsz,
rég történeteket, meséket hallhatsz a hajdani időkről: ha
idejövünk, mintha a múlt századokba érkeztünk volna.*

Művészettörténeti Értesítő 70 (2021)

*Gyönyörű az egész táj fekvése: képzelj el egy amphi-
theatrumot, olyan nagyot, amekkorát csak a természet
tud alkotni. A széles, elnyúló síkságot hegyek fogják kö-
rül. A hegyek ormát magas, öreg erdők borítják. Nagyon
sok és sokféle vadra lehet vadászni. A hegy lejtőjén vágni
való erdők ereszkednek alá. Közöttük kövér talajú, mű-
velhető dombok. (Sziklát nem egykönnyen találsz, csak
ha nagyon keresel.) Nem maradnak el termékenységben
a síkföldektől, éppen olyan gazdag aratást adnak, csak
kicsit később. Alattuk végig a lejtőkön mindenfelé, egy-
ségessé alakítva a táj képét, szőlőskertek. Ahol véget ér-
nek, alsó határukat végig bokrok szegélyezik. Majd me-
zők és földek; a földeket csak a legnagyobb ökrökkel és a
legerősebb ekékkel lehet feltörni. Mert a szívós talaj első
szántás után olyan nagy göröngyökre hasadozik, hogy
csak a kilencedik szántásra válik igazán porhanyóssá.
A réteket, mint megannyi drágakő, virágok tarkázzák,
olyan üdén sarjad itt a lóhere, a többi zsenge növény,
mintha frissen nőtt volna. A tájat bővízü patakok öntö-
zik, de bármennyi a víz, nem gyűlik mocsárrá, mert amit
a vízből nem nyel el a lejtő, levezeti a Tiberisbe. Ez itt
folyik a földek között, jól hajózható, s minden terményt
ezen szállítunk a városba, elsősorban télen és tavasszal;
nyáron nagyon leapad a vize, s kiszáradt ágyával, míg el
nem érkezik az ősz, nem szolgál rá a folyó névre. Nagy
örömmel nézel majd végig a tájon valamelyik hegyről.
Úgy fog tűnni, nem is valódi tájat látsz, hanem annak
gyönyörű színekkal megrajzolt eszményi képét; olyan
változatosság, olyan művészi elrendezettség bűvöli el
tekintetedet, bárhova nézel.*

*Nyaralóm a domb lábánál áll, s mégis azt a benyomást
kelti, mintha magas oromról tekintene le, olyan enyhén,
fokozatosan, szinte észrevétlenül emelkedik a lejtő; nem
is hiszed, hogy fölfelé mégy, végül meg azt látod, hogy
fent vagy. A villa mögött, elég nagy távolságban, az Ap-
penninus. Innen még derűs, napos időben is állandó szél
fúj, de sohasem szilaj vagy éles, s a nagy távolság miatt
fuwallattá szelídülve érkezik ide. A ház majdnem teljesen
délre néz, s a napot nyáron a hatodik óratól, télen vala-
mivel később, szinte becsalogatja széles, kissé előreugró
oszlopos folyosójával. Sok részből áll, bejáratánál az ősök
hagyományára szerint épült atrium.*

*Az oszlopos folyosó előtt sok részre osztott, puszpáng-
bokrokkal övezett terasz. Innen gyepes út vezet lefelé,
mindkét oldalán egymással szembenező, állat alakúra
nyírt bokrok. Lent a sík területen lágy acacia nő, szin-
te olyan puha tapintású, mint a víz. Innen indul ki egy
sétaút, amelyet különféle alakzatokra nyírt, sűrű bokrok
szegélyeznek. Körülötte sétány, olyan formájú, mint egy
circus, sokféle alakú puszpángbokrokkal és alacsony, nyí-
rott cserjékkel. A lépcsőzetesre nyírt puszpángbokrok
befedik, s eltakarják a pillantás elől. Majd egy rét követ-
kezik: éppen olyan szemet gyönyörködtetővé alkotta a
természet, mint a fenti részeket az emberi kéz. Azután
szántóföldek és sok legelő, cserje.*

Az oszlopos folyosó végén ebédlő, ajtaján át a terasz végére, a rétre és a táj nagy részére esik a pillantás, ablakain át egyik oldalon a terasz szélére, a ház előreugró részére, a másik oldalon a mellette elterülő lovaglópálya lombos fáira [a kódexben: heliodromi nemus, a kiadásokban: hippodromi nemus] láthatunk. Körülbelül a folyosó közepével szemben a ház kissé hátrább álló része látható: négy platánfától árnyékolt kis udvar veszi körül. A fák között márvány szökőkút, a belőle feltörő víz behinti és felfrissíti a platánokat és a platánok alatt a gyepet. Az ide tartozó hálósobába nem hatol be sem a napfény, sem a zaj vagy kiabálás. Mellette egy ebédlő, ahol barátaim mindennap étkezni szoktak. Innen látni a kis udvart s mindazt, amit az oszlopos folyosóról is láthatni, s mögötte még egy másik oszlopos folyosót. A másik itt lévő hálósobát, amelyre a platán zöld árnyékot vet, egészen a párkányig márványdíszítés borítja, s nem marad el szépségben a faágakat és rajtuk ülő madarakat ábrázoló festmény sem. Alatta felszökő forrás, amelynek vize több csövön [sipunculi] át kellemes csobogással ömlik egy medencébe.

A folyosó másik végén az ebédlővel szemben tágas szoba van. Ablakai részben a teraszra, részben a rétre nyílnak, s egészen az ablakok alatt egy halastó fekszik, amely a szemet és a fület egyaránt gyönyörködteti. Mert a fentől lecsurgó víz fehér habot ver a márványmedencében. Ez a szoba télen a legmelegebb, ekkor kapja a legtöbb napfényt. Közvetlen mellette a fűtőkamra, felhős napokon ez pótolja melegével a napfényt. Innen a kellemes és tágas öltözőbe [kódexben: ypodyterium, kiadásokban: apodyterium] jutunk, ezután következik a hideg vizű helyiség, melyben nagy, árnyékos medence áll. Ha tágasabb helyen és langyosabb vízben óhajtunk fürödni, ott van az udvaron egy kis tó, mellette kút, itt lehűthetjük magunkat, ha már nagyon felhevültünk. A hideg vizes teremhez csatlakozik a fürdő középső terme, amelybe jótékonyan besüt a napfény, de nem annyira, mint a meleg vizes terem, amelyet állandóan melegít. Itt a három medence lépcsőzetesen helyezkedik el, kettőre állandóan süt a nap, a harmadikra kevésbé, de itt is világos van. Az öltözőhelyiség felett van a több részre osztott és sokféle testgyakorlásra alkalmas labdázóterem. Nem messze a fürdőtől lépcső vezet – három szobán keresztül – egy fedett csarnokba [cryptoporticus]. Az egyik szoba a négy platán árnyékolt kis udvarra néz, a másik a rétre, a harmadik a szőlőskertre, azaz mindegyik más égtájra nyújt kilátást.

A fedett csarnok [cryptoporticus] végén van egy leválasztott terem, ahonnan a lovaglópályát [hippodromus], a hegyeket és a szőlőskertet láthatjuk. Mellette másik terem, amelyet különösen télen melegít a napsütés. Majd innen kiindulva egy házrész köti össze a lovaglópályát a nyaralóval. Ilyen a képe, ilyen a beosztása a villának.

Mellette egy nyáron használt csarnok emelkedik, amely nemcsak kilátást nyújt a szőlőre, hanem szinte úgy tűnik, majdnem összeér vele. Középen ebédlő fogadja magába az Appenninus völgyei felől érkező jótékony fuvallatot. Hátral széles ablakok és ajtók néznek az oszlopfolyosón át az egészen közelinek látszó szőlőre. Az ebédlő másik, ablak nélküli oldalán rejtett lépcső van, ezen hozzák fel mindazt, ami a lakomához kell. A folyosó végén a folyosóra s a szőlőre egyformán nagyszerű kilátást nyújtó szoba. Alatta fedett, szinte a föld alatt futó folyosó. Ez különösen nyáron nagyon hűvös, megelégszik a benne lévő levegővel, sose kíván és sose enged be újat. A két fedett folyosó után, az ebédlő végénél, délelőtt téli-es, este nyárias levegőjű csarnok. Ezen át jutunk két lakosztályba, az egyik négy-, a másik háromszobás; a nap járása szerint kerülnek hol napsütésbe, hol árnyékba.

Bármilyen célszerűen beosztott és kellemes is a ház, a lovaglópálya jóval felülmúlja. Középen nyitott, így belépve az egészet áttekinthetjük. Repkénnyel befutott platánok veszik körül, sudarukon a saját, törzsükön idegen lomb zöldell. A repkény befonja törzsüket és ágaikat, s füzéreként köti össze a szomszédos fákat. Közöttük puszpángbokrok. A repkény ezeket is befutotta, s egyesíti árnyékát a platánokéval. A lovaglópálya széle kanyargós, ez innét más képet nyújt. Ezt a részt ciprusok állják körül és fedik be, lombjuk sötétebb, szinte feketének tűnő árnyékot vet. A belső körökre azonban, mert több pálya van, teljes erővel süt a nap. Itt rózsák is nőnek, s hűvös árnyék és jótékony napsütés változik. A pálya változatos, jobbra-balra kanyarodó szakasza után ismét kiegyenesedik az út, s nem is csak egy út: ezeket puszpángsövények választják el. Itt egy kis rét, amott ezerféle módon alakított puszpángbokrok, némelyik betűformájú, s hol az úr, hol a kertész nevének betűit formázzák. Közöttük itt korlátok [metulae], ott gyümölcsfák változnak. S ezen az egészen városias módon berendezett helyen egyszerre azt veszed észre, hogy egy falusi díszletben vagy, amelynek közepét kétoldalt alacsony platánfák övezik. Majd ezután hajlongó sima acaciák [acanthus], s több megnyesett, betűivel neveket mutató bokor.

Fenn, a pálya szélénél, fehér márványpad [stibadium], amelyet négy carystusi márványoszlopra felkúszó szőlő fut be. A padból, mintha a rajta ülő súlya nyomná ki, kis csöveken víz szökken elő, s egy kővályún csinos márványmedencébe folyik. A lefolyást észrevétlenül úgy szabályozzák, hogy a medence mindig tele van, de sosem csordul ki belőle a víz. Az előételeket s a nehezebb edényeket a medence szélére szokták letenni, a könnyebb ételek és edények hajó és madár alakú kis csónakokon

úsznak körbe. Szemben egy szökőkút lövelli magasra vizét, melyet újra és újra visszanyer, mert a magasba felszökő sugár magára hull vissza, s az összekapcsolt csövek felszívják, és ismét a magasba nyomják. A paddal szemben egy szoba; a szoba és a pad kölcsönösen díszíti egymást. A szoba csupa ragyogó márvány, ajtóit közvetlenül a zöldbe nyílnak, felső és alsó ablakaiból a lombos vidék más-más részeire nyílik kitekintés. A végében kis fülke, amely a szobához tartozik, mégis külön helyiségnek látszik. Itt ágy áll, s bár körös-körül csupa ablak, a nagy árnyék miatt mégis félhomály uralkodik. Az egész épületet buján körülfutó szőlő ugyanis befedi a ház legmagasabb részét is. *Úgy érzed itt magad, mintha liget közepén hevernél, csak annyi a különbség, hogy itt nem ér az eső, mint kint az erdőben.* Itt is van egy szökőkút, amelynek vize mindjárt el is folyik. *Több ponton márványpadokat helyeztek el, hogy az elfáradt sétálók éppen úgy leülhessenek, mintha szobában volnának. Az ülőhelyek mellett kis források. Az egész lovagló pályán ide vezetett patakok csobognak, amelyek útját emberi kéz szabta meg. S hol ezt, hol azt a részt, hol az egészet nedvesítik habjaikkal.*

Már jó ideje elhárítottam volna a látszatot, hogy előadásom nagyon bőbeszédű, ha nem volna fel-tett szándékom, hogy levelemben veled együtt nyaralóm minden zugát bejáróm. *Mert attól félek, hogy terhesnek tartod annak a leírását elolvasni, aminek a megtekintését nyilván nem vélnéd terhesnek, s egyébként is, ha úgy hozza a kedved, megpihenhetsz olvasás közben, s leveletem annyiszor teszed le, és kezded újra olvasni, ahányszor akarod.* Egyébként is erőt vett rajtam a rajongás. Mert rajongok ezért az egészért, amit legnagyobb részét magam építettem, s amit más kezdett benne építeni, azt is én fejeztem be. Egyszóval (miért ne fejtsem ki véleményemet, akár helyes, akár téves?) én az író mindenekfelett való köteles-

ségének tartom, hogy szem előtt tartsa művének címét, s ismételten kérdezze meg magától: minek az írásába kezdett is bele. S legyen tisztában azzal, hogy nem lesz unalmas, ha a kiválasztott tárgynál marad, de kibírhatatlanul unalmassá válik, ha oda nem tartozó dolgokat erőszakol bele alkotásába. Látod, hány sort szentel Homerus Achilleus, Vergilius pedig Aeneas fegyverzete leírásának, mégis mindkettő röviden ír, mert a kitűzött tárgynál marad. Láthatod, hogy Aratus a legapróbb csillagokat is figyelni és számba veszi, mégis mértéket tart. Mert az, amit csinál, nem elkalandozás, hanem maga a feladat. Így vagyok én is, „hogy kicsit vessek össze a naggyal”. Ha ugyanis én most nyaralómat teljes egészében szemed elé akarom idézni, s nem beszéllek semmi ide nem tartozóról (hogy úgy mondjam, az utunktól távol esőről), akkor nem levelem, hanem a benne leírt nyaraló terjedelmes.

De térjünk vissza oda, ahonnan elindultunk: saját törvényem szerint ne érjen szemrehányás, hogy túl sokáig foglalkoztam mellékes dolgok leírásával. Ismered az okokat, melyek miatt etrusiai birtokomat jobban kedvelem, mint a Tusculanumban, Tiburban vagy Praenestében lévőket. Mert a már említett indokokhoz hozzátehetem, hogy itt mindennél mélyebb, kényelmesebb s ezért biztosabb nyugalmat élvezek; itt nem kell togában megjelennem, itt nincs a közelben kérelmező, minden csupa csend és nyugalom, s ez még növeli a táj többi előnyös tulajdonságát, éppúgy, mint a derűs ég és a balzsamos, tiszta levegő. Itt üdül fel testem-lelkem leginkább. Szellememet az olvasgatás, testemet a vadászat köti le. Embereim sem egészségesebbek sehol másutt, mint itt, s azok közül, akik engem ide el szoktak kísélni (bocsánat a szóért), itt még soha senki sem halt meg. Őrizzék is meg sokáig az istenek nekem ezt az örömet, a vidéknek ezt a dicsőséget! Minden jót!

JEGYZETEK

* A Művészettörténeti Értesítő ritkán szokott másodközléseket hozni. Jelen eset is ritka kivétel: Zsupán Edina tanulmánya annyira jelentős hozzájárulást Vitéz János és a művészetek kapcsolatának történetéhez és az antik építészeti terminológia magyarországi humanista recepciójához, hogy mi kezdeményeztük az újra közlést. Itt kerül valódi helyére, művészettörténeti kontextusba. A szöveg eredetileg előadásként hangzott el a 2017. május 9–10-én, az Esztergomi Vármúzeumban rendezett *The Renaissance Studiolo in Europe* c. nemzetközi konferencián, és megjelent az Új Forrás 2018/7. számában (21–33). A tanulmány – amely az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport valamint a K 120495 és a K 112283 sz. NKFIH-programok támogatásával készült – néhány újabb látjegyzettel, bibliográfiai hivatkozással egészült ki.

Művészettörténeti Értesítő 70 (2021)

¹ Huszti József: Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete. *Filológiai Közöny* 1. 1955, 521–533. (521.); l. még 5. j.

² Vitéz János pályájához l. *Fraknói Vilmos*: Vitéz János esztergomi érsek élete. Budapest 1879; *Szakály Ferenc*: Vitéz János a politikus és államférfi (Pályavázlat – kérdőjelekkel). In: Esztergom Évlapjai 1990. (Vitéz János Emlékkönyv) Esztergom, 1990, 9–38, részletes korábbi szakirodalommal; *Kubinyi András*: Vitéz János (1408 k. –1472). In: Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok: 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Rác Árpád. Budapest 1999, 45–47; *Kubinyi András*: Vitéz János és Janus Pannónius politikája Mátyás uralkodása idején. In: Humanista műveltség Pannóniában. Szerk. Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor. Pécs 2000, 7–26; *Hegedűs*

András: Vitéz IV. János. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. *Beke Margit*. Budapest 2003, 208–214; Pálosfalvi Tamás: Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. *Turul* 86. 2013, 1–16; C. *Tóth Norbert* – *Horváth Richárd* – *Neumann Tibor* – *Pálosfalvi Tamás*: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. I. Főpapok és bárók. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest 2016, 27, 51; C. *Tóth Norbert*: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusai és jövedelemkezelők az 1440-es évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 27.) Győr 2017, 24–25, 108.

³ A Leveleskönyvet a margináliák és más bejegyzések alapján vizsgálja: *Zsupán Edina*: Vitéz János Leveleskönyve. ÖNB 431. In: Erdély reneszánsza. A 2008. okt. 8–11. között tartott konferencia előadásai. I–II. Szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor. Kolozsvár 2009, I., 16–24; *Zsupán Edina*: Kodikológia és irodalomtörténet: Vitéz János a humanista filológus és levélkorpusszerző. Elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézetében, 2016. április 6-án tartott, *Az értelmesség hatalma II. c. konferencián: Kodikológia és irodalomtörténet | VIDEOTORIUM* (utolsó letöltés: 2021. július 25.)

⁴ Hogy a bécsi kódex (Bécs, ÖNB, Cod. 431) a *Leveleskönyv* Vitéz által személyesen és saját kezűleg gondozott eredeti példánya, kimutatta *Zsupán Edina*: Vitéz János Leveleskönyve... (3. j.). A *Leveleskönyv* kiadása: *Ioannes Vitéz de Zredna: Opera quae supersunt*. Ed. I. Boronkai. Budapest 1980 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, Tomus III.) A teljes korábbi szakirodalmat összegzi *Zsupán Edina*: Vitéz János Leveleskönyve: Prológus. In: *Csillag a holló árnyékában...* i. m. (5. j.) 113–135. Kifejezetten a bécsi kódex szakirodalmához I.: Kat. nr. 34, Epistolarium. In: *Csillag a holló árnyékában...* i. m. (5. j.) 178–179. (A kódexleírást készítette: *Zsupán Edina*.) A *Leveleskönyv* válogatott magyar fordítása: Vitéz János levelei és politikai beszédei. Ford. Boronkai Iván – Bellus Ibolya. Bev. Boronkai Iván. (Magyar ritkaságok) Budapest 1987.

⁵ Az újabb kutatás eredményeit összegezi az OSZK 2008-as Vitéz János-kiállításának katalógusa: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Szerk. *Földesi Ferenc*. OSZK, Budapest 2008. Lásd továbbá: *Szilágyi Emőke Rita*: Vitéz János mecenatúrája: Johannes Tröster és az 1450-es évek. PhD disszertáció (ELTE BTK, 2013); *Kiss Farkas Gábor*: A magyarországi humanizmus kezdeteiről (Pierpaolo Vergerio, Vitéz János és Johannes Tröster). In: *Convivium Pajorin Klára 70- születésnapjára*. Szerk. Békés Enikő – Tegye Imre. Debrecen 2012, 119–131.; *Kiss Farkas Gábor*: Regimen contra pestem: Johannes Jacobus de Castelbarco orvosi és életvezetési tanácsai Vitéz János számára. In: *Lymbus* 2012/13, 7–24.; *Farkas Gábor Kiss*: Origin Narratives: Pier Paolo Vergerio and the Beginnings of Hungarian Humanism. *Hungarian Historical Review* 8. 2019, 417–496.

⁶ *Borsa Gedeon*: Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések. In: *Borsa Gedeon*: Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat, 15–17. század. Budapest 1996, 67–75; *V. Ecsedy Judit*: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800. Budapest 1999, 18–25. Annak a felismerése, hogy Vitéz környezetében esztergomi érseksége alatt szisztemati-

kus kódexprodukciónak zajlott, új eredmény a kutatásban. Részleteihez lásd: *Zsupán Edina*: A budai műhely. In: "Az ország díszére." A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus. Szerk. *Zsupán Edina*, Budapest 2020, 24–61.; *Uő*: A Corvina könyvtár budai műhelye. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei. Századok 153. 2019.

⁷ *Klaniczay Tibor*: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. (Humanizmus és reformáció, 20.) Budapest 1993, 40–41.

⁸ L. a 3. sz. j.-et.

⁹ *Zsupán Edina*: Kodikológia és irodalomtörténet... i. m. (3. j.)

¹⁰ *Feuerné Tóth Rózsa*: Humanista hatás Mátyás építkezéseiben. In: *Mátyás király (1458–1490)*. Szerk. Barta Gábor. Budapest 1990, 136–155., főként 138. skk. Hasonlóképpen *Uő*: Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus. Budapest 1990, 99–100. A kérdést Visegrád kapcsán érinti *Buzás Gergely*: The Royal Palace in Visegrád and the Beginnings of Renaissance Architecture in Hungary. In: *Italy & Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance*. Ed. Péter Farbak – Louis A. Waldman. Villa I Tatti, Milan 2011, 405–406.

¹¹ A laurentumi villáról szóló két levél az ifjabbik Pliniusnál: II. 17; V. 6.

¹² *Mikó Árpád*: Egy stílusfordulat reinkarnációja. Antonio Bonfini építészeti terminológiájának értelmezése. In: *Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra tárgyköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Budapest 1989, 37–40; *Mikó Árpád*: Vitruvius redivivus? Bonfini Filarete-fordítása és az antik hagyomány. *Ars Hungarica* 22. 1994, 30–35; *Mikó Árpád*: Leon Battista Alberti De re aedificatoriaja és Mátyás király udvara. In: „és az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala” – Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Szerk. Tóth Áron. Budapest 2011, 67–72.

¹³ L. átfogóan pl. *Pierre de la Ruffinière du Prey*: The Villas of Pliny from Antiquity to Posterity. The University of Chicago, Chicago–London 1994.

¹⁴ A kutatásban mára már elfogadott álláspont, hogy Alberti komoly szerepet játszott az urbinói tervek kidolgozásában is. Baráti kapcsolata az urbinói herceggel, Federico da Montefeltróval bizonyított. Az építész eredetileg neki ajánlotta volna a *De re aedificatoria*t is. Valószínűleg Alberti ajánlotta Luciano Lauranát főépítészként a hercegnek. Vö.: *Irmlind Luise Herzner*: Der Herzogpalast in Urbino. In: *Jan Lauts – Irmlind Luise Herner hrsg.:* Federico da Montefeltro, Herzog von Urbino. Kriegsherr, Friedensfürst und Förderer der Künste. Deutsche Kunstverlag, München–Berlin 2001, 262–290. (270–271.)

¹⁵ *Ludwig Heydenreich*: Federico da Montefeltro as a Building Patron. In: *Studies on Renaissance and Baroque art presented to Anthony Blunt on his 60th birthday*. Ed. Jeanne Courtauld – John W. Pope-Hennessy – Ludwig Heinrich Heydenreich – Peter Murray. Phaidon, London–New York 1967, 1–6. Minderről: *Feuerné Tóth Rózsa*: Humanista hatás Mátyás építkezéseiben... i. m. (10. j.) 136–137.

¹⁶ *Mikó Árpád*: Egy stílusfordulat reinkarnációja... i. m. (12. j.) 40.

¹⁷ A Vitéznek tulajdonított építkezések jó részét a jelenlegi kutatás elődjéhez, Széchy Déneshez köti. A gazdag irodalomból I. az alábbi összefoglaló munkát: *Horváth*

István: Vitéz János érsek esztergomi palotájának kutatásáról. In: *Csillag a holló árnyékában...* i. m. (5. j.) 191–201.

¹⁸ *Feuerné Tóth Rózsa*: Humanista hatás Mátyás építkezéseiben... i. m. (10. j.) 143.

¹⁹ Bécs, ÖNB, Cod. 141. Kódexleírás: Kat. nr. 24. In: *Csillag a holló árnyékában...* i. m. (5. j.) 147–149. (A kódexleírást készítette: *Földesi Ferenc*). A kódex új, részletes kodikológiai leírása megjelenés alatt e tanulmány szerzőjétől.

²⁰ „Bude 1464 May 23” (f. 204v).

²¹ Ferrarai miniátor, az itáliai reneszánsz miniatúra-művészet egyik legjelentősebb alakja, aktív 1445 és 1489 között. Főként Ferrarában a d'Esték udvarában, valamint Mantovában tevékenykedett. Fontos munkákat készített Federico da Montefeltro urbinói herceg könyvtára számára is. Vö. *Federica Toniolo*: Guglielmo Giraldi. In: *Dizionario Biografico dei Miniatori Italiani*, a cura di *Milvia Bollati*, pref. di *Miklós Boskovits*. Milano, Edizioni Silvestre Bonnard 2004, 305–310. Bizonyítottan Giraldi díszítette Vitéz egy másik kódexét, amely Gaspar Tribachus költeményeit tartalmazza (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 416.), vö.: *Ulrike Bauer-Eberhardt*: Italienischer Buchschmuck in den Münchener Corvinen. In: *Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Hg. *Claudia Fabian* – *Edina Zsupán* (Supplementum Corvinianum I.). OSZK, Budapest 2008, 107–141, 114. Jelen kódex esetében a Giraldi-attribúciót a puttók arckidolgozása és a bianchi girari formája veti föl. Mindkettőnek igen közeli párhuzama a biztosan Giraldi által díszített Tribachus-kódex.

²² A „vocabulum” vagy „vocabulary” valójában csupán egy javaslat a kérdéses rövidítés feloldására. Vitéz más kódexeiben ezzel a rövidítéssel még nem találkozottam. Az is felmerült bennem, hogy a főpap esetleg nem is klasszikus értelemben vett ismeretlen szavakat jelölt vele, hanem valamely szöveget összeállítására céljából jelölhetett ki új kifejezéseket, elsősorban talán az építészet tárgyából. A tanulmány további részében tehát, valahányszor említés esik e rövidítésről, mindez odaértendő.

²³ A kódexben: ff. 17r–18v, Vitéz számozásában a 41. levél, l. a 3. kép.

²⁴ A kódexben: ff. 41v–44r, Vitéz számozásában a 101. levél.

²⁵ Vitéz jelöléseinek áttekintéséhez l. a két levél függelékben közölt szövegét is.

²⁶ Plinius villaleírásainak építészeti szempontú értelmezéséhez l.: *Reinhard Förtsch*: Archäologischer Kommentar zu den Villenbriefen des jüngeren Plinius. Philipp von Zabern, Mainz 1993.

²⁷ Visegrádról szólva: „Ad haec auratae porticus et amoenissimae zetae, marmorei fontes magno sumptu absoluti, fenestrae superbissimae et cratefactae, iocunda sphaeristeria, munitissimaeque regalis gazae apothecae, elata item subdivalia marmoreis ornata fontibus. Neque horti desunt et xisti violis odorati amoenaque gestationes buxetis undique conviridantes. Ad haec frigidariae atque caldariae cellae; item hypocaustum et cum unctuario baptisterium. Nonnullae zeteculae specularibus et velis obductae sunt, et necubi religio cesset, aedicula ornatissima.” *Antonio Bonfini*: Praefatio in traductionem Architecturae Antonii Verulini. In: *Analecta nova ad historiam renaissance in Hunga-*

ria litterarum spectantia, ed. *Eugenius Abel*, *Stephanus Hegedüs*. Budapestini 1903, 52–58, 56.

²⁸ „Parieti eius in bibliothecae speciem armarium insertum est, quod non legendos libros sed lectitandos capit.” (Plin. Ep. II.17.8) A latin részletek az alábbi kiadásból származnak: C. Plini Caecili Secundi epistularum libri novem – *Epistularum ad Traianum liber* – Panegyricus. Rec. *Mauritius Schuster*, editionem tertiam cur. *Rudolphus Hanslik*. Lipsiae, Teubner 1958. A magyar fordítások forrása: *Iff. Plinius*: Levelek. Ford. *Borzák István*, *Maróti Egon*, *Muraközy Gyula*, *Szepessy Tibor*. Budapest, Európa 1981. Mindkét itt tárgyalt levél Muraközy Gyula fordítása.

²⁹ Vö.: *Mantha Zarmakoupi*: Porticus and Cryptoporticus in Luxury Villa Architecture. In: *Art, Industry and Infrastructure in Roman Pompeii*, ed. by *Eric Poehler*, *Miko Flohr*, *Kevin Cole*. Oxbow Books, Oxford and Oakville 2011, 50–62.

³⁰ „Ipsa vero cryptoporticus tum maxime caret sole, cum ardentissimus culmini eius insistit.” (Plin. Ep. II.17.19).

³¹ „Applicatum est cubiculo hypocauston perexiguum, quod angusta fenestra suppositum calorem, ut ratio exigit, aut effundit aut retinet.” (Plin. Ep. II.17.23)

³² „In hanc ego diaetam cum me recepi, abesse mihi etiam a villa mea videor, magnamque eius voluptatem praecipue Saturnalibus capio, cum reliqua pars tecti licentia dierum festisque clamoribus personat: nam nec ipse meorum lusibus nec illi studiis meis obstrepunt.” (Plin. Ep. II.17.24)

³³ „Subest cryptoporticus subterraneae similis; aestate incluso frigore riget contentaque aere suo nec desiderat auras nec admittit.” (Plin. Ep. V.6.30)

³⁴ „Non secus ibi quam in nemore iaceas ...” (Plin. Ep. V.6.39)

³⁵ „De hogy rövid legyek, készült a királyi vacsora, mégpedig fűtött helyiségben, mivel éppen tél volt.” *Galeotto Marzio*: Mátyás királynak kiváló, bölcs, trefás mondásairól és tetteiről szóló könyv. Ford. *Kardos Tibor*. Magyar Helikon, Budapest 1979, Nr. 30., 92. – „Et ne longius prosequare, paratur cena regia et in Laconico (erat enim hiems) ...” *Galeottus Martius Narniensis*: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber. Ed. *I. Főgel* – *B. Iványi* – *L. Juhász* (Bibl. Scr. Med. Rec. Aev.). Teubner, Lipsiae 1934, 30–31, c. 30.11.

³⁶ Buzás Gergely egy tanulmányában hasonló kapcsolatot feltételez Plinius szövegei és az esztergomi Vitéz-féle építkezések között: a kutató szerint Plinius ötletet adhatott Vitéznek fürdő létesítésére. Buzás hozzáteszi, hogy a kapcsolat nem közvetlen, a fürdőt ugyanis nem antik és nem is itáliai reneszánsz minták, hanem a helyi építészeti gyakorlat alapján alkották meg. Vö.: *Buzás Gergely*: Vitéz János esztergomi fürdője és kertje. *Monumenta Historica Budapestinensia* 14. 2004, 51–59, 58. Heydenreich az urbinói palota fürdője esetében csaknem biztosra veszi Plinius hatását, vö.: *Ludwig Heydenreich*: Federico da Montefeltro ... (15. j.), 4., 19.

³⁷ *Ludwig Heydenreich*: Federico da Montefeltro ... (15. j.), 6. Heydenreich szerint Urbinóban az apartamento del duca koncepciója az 1460-as évek második felében született. Bár Heydenreich a II. Pius féle pienezai építkezéseknél is feltételezi Plinius hatását, véleménye szerint Urbinóban ez a hatás átfogóbb, szofisztikáltabb volt, s immár keresztény elemeket is magába foglalt. Amennyi-

ben elfogadjuk Plinius esetleges hatását Vitéz esztergomi építkezéseire, és eszmei tudatosságot feltételezünk ezen építkezések háttérében, ugyancsak a klasszikus és keresztény elemek összefonódásával találkozhatunk – ami tulajdonképpen Vitéz egész humanizmusát jellemzi.

³⁸ „Vir fuit archiepiscopatus vehementer accomodus, quippe qui triclinium in arce amplissimum erexit, prominens vero ante triclinium e rubro marmore ambulacrum com duplici podio et superbissimum extruxit. Ad triclinii caput Sybillarum sacellum e fornicato opere acuminatum statuit, ubi Sybillas omnes connumerare licet. In triclinio non modo omnes ex ordine Ungarie reges, sed et progenitores Scythicos cernere erit. Item caldarias frigidariasque cellas et hortum duplicem, quem xystis excoluit et superiore ambulacro coronavit. Inter utrunque turrim rotundam penes rupem erexit in varia triclinia cubaculaque divisam, variis supra specularibus exornatam, quam neque edicula carere voluit; hanc ipse fere semper inhabitavit, quia Danubio prominens iucundum prospectum et hortorum amenitatem afferebat; locus quidem ad philosophandum et contemplandum nimis idoneus. [...] Bibliothecam quoque utriusque lingue fecundissimam dicavit.” (*Antonius de Bonfinis: Rerum ungaricarum decades*. Ed. I. Fögel – B. Iványi – L. Juhász. Tomus IV. Pars I. Decades IV. et Dimidia V. K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest 1941, 47–48., IV.3.99–103.) A részlet magyar fordítása: „Az érsekségre rendkívül rátermett volt, hiszen a várban épített egy tágas ebédlő-termet, elébe csináltatott vörös márványból egy hosszan nyúló gyönyörűsége kerengőt kettős pódiummal. Az ebédlő fejeánél felállította a Szibillák csúcsíves boltozatú szentélyét, amelyben valamennyi Szibilla ott sorakozik. A teremben nemcsak Magyarország összes királya látható, hanem a szkíta elődök is. Ezenkívül meleg és hideg vizes kamrákat csináltatott meg két kertet, melyet oszlopsor ékesített, és a tetején sétaút körített. A kettő között egy szikla mellett kerek tornyot emelt, amely különféle étkező- és lakoszobákra oszlott, felül tarka ablakkal díszítve, és a kápolnát sem hagyta ki belőle; szinte állandóan ebben lakott, mert ez a Dunára és a kies kertekre nézve szép kilátást nyújtott; bölcselkedésre, elmélkedésre kiválóan alkalmas hely. [...] A két nyelvnek gazdag könyvtárat szentelt.” *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter, Budapest 1995,

783–784, 4.3. 99–103. E tanulmányban nem célunk Bonfini szövegének elemzése, sem a latin eredetie, sem pedig a magyar fordítása. Csúpn egyetlen példával kívánunk rávilágítani arra, hogy a – gyakran Pliniusból merített – terminusok pontos értelmezése, fordítása mennyire nehéz feladat. (Ezáltal illusztráljuk is azt a problémát, amelyet Mikó Árpád az *Egy stílusfordulat reinkarnációja* című tanulmányában felvetett. L. fentebb a tanulmányból vett idézetet, valamint a 12. és a 16. jegyzetet.) A „xystus” szó alatt, amelyet Kulcsár Péter „oszlopsornak” fordít, mind ifj. Plinius, mind pedig Cicero szabadtéri sétautat értett, amelyet fák vagy más növények szegélyeztek (vö.: *Mantha Zarmakoupi: Porticus and Cryptoporticus ...* [28. j.], 8.). A xystus valóban kísérhette oszlopsor is, s Kulcsár Péter fordítása a jelenségnek ezt az aspektusát hangsúlyozza. Ám Bonfini nem csak itt, hanem az Averulinus-fordítás előszavában is használja a xystus szót (lásd 27. j.), s a kerti kontextus ott még inkább dominál, hiszen a xystus most ibolyáktól illatozik. Tehát a szó ott inkább jelent kerti sétautat, mint oszlopsort. Volt-e a visegrádi palotakertben oszlopsor, vagy nem? Egyáltalán miként értette Bonfini ezt a kifejezést? Esetleg művenként máshogyan? Vagy erősebb és fontosabb a pliniusi átvételek topikus jellege, s nem is számít igazán, hogy a terminusok mit is fednek pontosan? A fordító feladata mindenestre igen nehéz, s sokszor csak a régészeti eredmények segíthetnek egy-egy fordulat megfejtésében – amennyiben vannak. E kényes, építészeti tárgyú részek értelmezése a meglévő magyar fordítások ellenére továbbra is igen nagy körültekintést igényel.

³⁹ *John H. D’Arms: Ville rustiche e ville d’otium*. In: Pompei 79. Raccolta di studi per il decimonono centenario dell’eruzione vesuviana. A cura di F. Zevi. G. Macchiaroli, Napoli 1979, 206–240; *Martin Tombrägel: Überlegungen zum Luxus in der hellenistischen Wohnarchitektur: Das Bild der römischen Otiumvillen*. In: *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum*. 4. Jh. v. – 1. Jh. n. Chr. Akten des Kolloquiums von 24. – 27. 10. 2007. ÖAW, Vienna 2010, 605–620; *Timothy M. O’Sullivan: The mind in motion: walking and metaphorical travel in the Roman villa*. *Classical Philology* 101. 2006, 133–152.

⁴⁰ „Ibi animo, ibi corpore maxime valeo. Nam studiis animum, venatu corpus exerceo.” (Plin. Ep. V.6.46)

⁴¹ L. a 38. jegyzetet!

JOHANNES VITÉZ READING PLINY: TO THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DESCRIPTIONS OF VILLAS AT LAURENTUM AND HUNGARIAN HUMANISM

The connection between the letters of Pliny the Younger – first of all his descriptions of villas – and renaissance architecture is well known. In Hungarian scholarship Rózsa Feuerné Tóth pointed out that in describing the palaces of Buda, Visegrád and Esztergom, Bonfini also used Pliny’s terminology. It is, however, strongly questionable that the adoption of the terminology also meant practical connections of construction between Pliny’s accounts and the Hungarian buildings, as the art historian hypothesized.

The paper is meant to provide addenda to this problem with the help of a concrete source, a Pliny codex of János

Vitéz, which is annotated throughout in Vitéz’ hand. The focus is on the two most important texts, the description of Pliny’s villa in Laurentum (II.7, V.6), with an intention to explore whether inferences could be made from the paratexts by the high priest’s hand. The unfolding picture suggests a theoretical impact in the first place: apparently, what the Hungarian high priest particularly highly appreciated in the accounts was the formulation of space for the ideal humanist way of life, for absorbed studying. Library, bath, covered corridor, heated room, garden, quiet studies – these captured Vitéz’ attention during reading the text. The villa at Laurentum thus mainly epitomized a space

as the venue of the ideal humanist life in Vitéz' interpretation, serving otium, psychic and intellectual recreation. It is noteworthy that Bonfini lists the same elements – library, covered corridor, bath, garden – in his account of Esztergom castle in connection with János Vitéz, while it is only an unanswered question based on this source and our current knowledge of the Esztergom residence whether the Pliny studies of the lord of the castle did contribute to the high priest's constructions or not. At any rate, the careful annotation of the Pliny text supports a positive answer to this assumption.

ZSUPÁN Edina, Országos Széchényi Könyvtár / National Library H-1827 Budapest, Budavári Palota, F épület, edina.zsupan@gmail.com

Kulcsszavak: Ifjabb Plinius (Caius Plinius Caecilius Secundus Minor), villaleírások, Laurentum, latin nyelvű építészeti terminológia, Vitéz János esztergomi érsek, Plinius-kódex (Wien, ÖNB, Cod. 141), marginális jegyzetek, Esztergom, humanista életforma / *Keywords:* Caius Plinius Caecilius Secundus Minor, descriptions of villas, Laurentum, Latin architectural terminology, archbishop of Esztergom János Vitéz, Pliny codex (Wien, ÖNB Cod. 141), marginal notes, Esztergom, humanist way of life